

ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС

LEGAL AND INSTITUTIONAL SUPPORT FOR THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LAW

Балануца О.О., к.е.н., д.пед.н,
доцент кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

ORCID ID: 0000-0002-3470-9486

У науковій статті автором розкрито доктринальні підходи до розуміння феномену «адаптація», визначено їх переваги та недоліки. Доведено, що кожен з представлених доктринальних підходів до розуміння адаптації законодавства включає в себе питання її забезпечення за допомогою правового та інституційного компонентів.

Обґрунтовано, що адаптація законодавства України до права ЄС з формальної точки зору бере свій початок від моменту підписання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року, яка набула чинності 1 березня 1998 року. Положення вказаної Угоди мали партнерський характер та передбачали не стільки адаптацію законодавства України, скільки «встановлення спільної адекватності законів». У змісті Угоди було задекларовано обопільну зацікавленість сторін у встановленні приблизної адекватності законів тільки в пріоритетних сферах, які важливі для функціонування спільного ринку, економічного і валютного просторів.

Справжнім проривом в процесі адаптації законодавства України до права ЄС стало підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р.

Зроблено висновок, що правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх поєднання формує єдиний цілісний механізм адаптації, де правова складова – це «що» слід адаптувати, а інституційна – «як» це здійснити. Правова складова адаптації включає в себе: а) норми права ЄС, які Україна зобов'язана імплементувати (директиви, регламенти тощо); б) національні правові акти, які змінюються/створюються відповідно до *acquis* ЄС; в) методи адаптації (гармонізація, уніфікація, транспозиція); г) правові принципи, які імплементуються в законодавство України (верховенство права, пропорційність, недискримінація тощо).

У свою чергу інституційна складова за своєю сутністю являє собою інструментальну базу адаптації та включає в себе: а) коло суб'єктів, які ініціюють, розробляють, ухвалюють і контролюють адаптацію (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, профільні міністерства та ін.); б) процедури ухвалення рішень та здійснення міжвідомчої координації; в) механізми моніторингу та оцінки відповідності законодавства праву ЄС; г) кадри, експертну підтримку, адміністративні ресурси.

Правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС органічно пов'язані між собою. При чому цей взаємозв'язок визначає, які норми права ЄС слід імплементувати; хто і як ці норми адаптує; інституційні механізми безпосередньо забезпечують втілення правові норми в конкретні акти; передбачають підготовку та аналіз законопроектів, забезпечують їх експертизу, обговорення, узгодження.

Ключові слова: адаптація, гармонізація, імплементация, законодавство України, Європейський Союз, право Європейського Союзу, міжнародна угода (Угода про асоціацію), асоціація, членство в Європейському Союзі.

In the scientific article, the author reveals doctrinal approaches to understanding the phenomenon of «adaptation», identifies their advantages and disadvantages. It is proven that each of the presented doctrinal approaches to understanding the adaptation of legislation includes the issue of its provision through legal and institutional components. It is substantiated that the adaptation of Ukrainian legislation to EU law from a formal point of view originates from the moment of signing the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States of June 14, 1994, which entered into force on March 1, 1998. The provisions of the specified Agreement were of a partnership nature and provided not so much for the adaptation of Ukrainian legislation as for «establishing the common adequacy of laws». The content of the Agreement declared the mutual interest of the parties in establishing the approximate adequacy of laws only in priority areas that are important for the functioning of the common market, economic and monetary spaces. A real breakthrough in the process of adapting Ukrainian legislation to EU law was the signing in 2014 of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, on 27.06.2014. The conclusion was made that the legal and institutional components of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law are closely interrelated and interdependent. Their combination forms a single holistic adaptation mechanism, where the legal component is «what» should be adapted, and the institutional component is «how» to do it. The legal component of adaptation includes: a) EU law norms that Ukraine is obliged to implement (directives, regulations, etc.); b) national legal acts that are amended/created in accordance with the EU *acquis*; c) adaptation methods (harmonization, unification, transposition); d) legal principles that are implemented in the legislation of Ukraine (rule of law, proportionality, non-discrimination, etc.). In turn, the institutional component is essentially an instrumental basis for adaptation and includes: a) a range of entities that initiate, develop, adopt and monitor adaptation (the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, relevant ministries, etc.); b) decision-making procedures and interdepartmental coordination; c) mechanisms for monitoring and assessing the compliance of legislation with EU law; d) personnel, expert support, administrative resources. The legal and institutional components of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law are organically linked. Moreover, this relationship determines which norms of EU law should be implemented; who and how adapts these norms; institutional mechanisms directly ensure the implementation of legal norms into specific acts; provide for the preparation and analysis of draft laws, ensure their examination, discussion, and coordination.

Key words: adaptation, harmonization, implementation, legislation of Ukraine, European Union, European Union law, international agreement (Association Agreement), association, membership in the European Union.

Актуальність теми. Адаптація законодавства України до права ЄС має тривалу історію свого здійснення, що супроводжується як певним прогресом, так і рядом недоліків. Варто відзначити, що адаптація законодавства України до права ЄС з формальної точки зору бере свій початок від моменту підписання Угоди про партнерство та спів-

робітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року, яка набула чинності 1 березня 1998 року. Положення вказаної Угоди мали партнерський характер та передбачали не стільки адаптацію законодавства України, скільки «встановлення спільної адекватності законів». У змісті

Угоди було задекларовано обопільну зацікавленість сторін у встановленні приблизної адекватності законів тільки в пріоритетних сферах, які важливі для функціонування спільного ринку, економічного і валютного просторів [1]. Вказана Угода стала першим документальним кроком на шляху подальшого посилення та розширення функціонування адаптаційних механізмів.

Справжнім проривом в процесі адаптації законодавства України до права ЄС стало підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. [2]. Справа в тому, що умови в частині адаптації законодавства України до права ЄС були вже безпосередньо закріплені у вказаній Угоді, які, за оцінкою вчених – засвідчили перехід від принципів партнерства і співробітництва до якісного нового рівня політичної асоціації й економічної інтеграції [3, с. 163–164]. Положеннями угоди про асоціацію було закріплено широке коло норм-деклараций та безпосередньо обов'язків, які покладались на Україну в частині саме адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС, що свідчить про поступовий перехід на новий рівень взаємовідносин, не лише в частині намірів узгоджувати положення актів у ключових сферах, а вже мова йде про повноцінний вектор руху до поступового членства України в ЄС, однією з умов якого є адаптація законодавства України до права ЄС.

Однак адаптація законодавства України до права ЄС не є виключно формальним правотворчим процесом. Насамперед вона потребує органічного поєднання правових та інституційних важелів забезпечення, що становлять основу такої адаптації, визначають її результативність та ефективність. Вказаним і зумовлена актуальність тематики цієї наукової роботи, яка націлена не лише на характеристику правових та організаційних аспектів забезпечення адаптації, але і на критичну оцінку їх ефективності в сучасних умовах проведення адаптації.

Актуальність тематики цієї роботи визначається і станом її наукової розробки, що засвідчує високий рівень дефіциту саме тих досліджень, які стосуються правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС. Крім того, вченими майже не було зроблено спроб поєднати правове та організаційне забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС в межах одного предмету наукового пізнання.

Таким чином **метою** цієї наукової роботи буде аналіз правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС, встановлення засад взаємодії правових та інституційних механізмів її здійснення.

Основна частина. Проблематика адаптації законодавства України до права ЄС в юридичній науці досліджується вже протягом тривалого часу. Особливо активно питання адаптації вітчизняного законодавства піднімалися в працях вчених-правників з 1994 року, коли було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Варто відзначити досить широке коло наявних наукових досліджень, які безпосередньо чи опосередковано досліджували питання адаптації законодавства України, в тому числі і з точки зору тих чинників, які забезпечують здійснення адаптації та її ефективність. В юридичній доктрині питання адаптації законодавства України в тій чи іншій мірі становили предмет наукової пошуку представників як теоретико-правової науки, так і науки міжнародного права. Зокрема на рівні теорії права окремі аспекти адаптації законодавства України праву ЄС досліджувались такими вченими як: В.С. Бігун, С.В. Бобровник, Т.О. Дідич, Л.А. Луць, Б.В. Малишев, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, А.Й. Француз та ін. Так само і на рівні науки міжнародного права окремі аспекти адаптації зако-

нодавства України праву ЄС досліджували такі вчені як М. Буроменський, В. Буткевич, І. Грицяк, К. Гуртова, О. Задорожний, М. Репецький та ін. Проте варто відзначити, що переважна більшість наукових досліджень вивчають ті або інші аспекти адаптації законодавства України до права ЄС або в контексті самого феномену адаптації, або в контексті відповідності праву ЄС окремих актів законодавства України. Варто акцентувати увагу на тому, що невинновато, поза увагою науковців залишилися питання правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства, особливо в контексті їх поєднання як визначальних чинників ефективності такої адаптації.

Насамперед варто відзначити, що в юридичній науці України сформувалося декілька підходів до розуміння адаптації законодавства України до права Європейського Союзу, проте більшість із них саме розуміння адаптації пов'язують в тому числі з її правовим та інституційним забезпеченням, хоча ці підходи відображають різні концептуальні погляди на мету, зміст і механізми цього процесу. Зупинимось на вказаних доктринальних підходах окремо.

1. *Нормативно-правовий підхід*, відповідно до якого адаптація законодавства України до права ЄС розглядається як процес приведення українського законодавства у відповідність до *acquis communautaire*, тобто до правових здобутків і цінностей ЄС. Основна ідея вказаного підходу полягає в тому, що адаптація є нічим іншим як правовою гармонізацією, спрямованою на досягнення відповідності законодавства України нормам ЄС. В межах такого підходу питання правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС розкриваються з точки зору їх інструментального значення, де правове забезпечення виступає підставою адаптації законодавства, а інституційне забезпечення визначається як механізм адаптації законодавства, що покладається на відповідне коло суб'єктів. Представники цього підходу підкреслюють необхідність поступового і системного наближення українського законодавства до норм ЄС (І. Яковюк) [4]; звертають увагу на необхідність уніфікації правових норм у сфері прав людини, захисту навколишнього середовища (М. Микієвич) [5, с. 54-56] тощо.

2. *Інституційний підхід* до характеристики адаптації законодавства України до права ЄС зосереджений не лише на правових нормах, а й на створенні та реформуванні інституцій, здатних забезпечити ефективне впровадження норм ЄС. Основною ідеєю цього підходу є необхідність не лише адаптувати законодавство України, але і втілити адаптоване законодавство в життя, що є можливим за допомогою дієвих інституцій, як публічного статусу, так і громадянського. Відповідно правове забезпечення адаптації законодавства України характеризується з точки зору кола правових підстав адаптації та об'єкту такої адаптації. Водночас інституційне забезпечення розкривається як умова реалізації правової складової адаптації законодавства України. Представники вказаного підходу акцентують увагу на важливості забезпечення правових основ адаптації та її практичного втілення за допомогою відповідної системи інституцій (І. Катеринчук, Я. Костюченко) [6; 7].

3. Окреме місце в системі підходів до розуміння адаптації законодавства займає *функціональний (практико-орієнтований) підхід*. Вказаний підхід акцентує увагу на практичному застосуванні норм права ЄС у правовій системі України. Основна ідея зазначеного підходу полягає в тому, що не лише формальне наближення законодавства України до права ЄС є основою адаптації, але і реальна імплементація та ефективність правових норм відіграють важливе значення для ефективності і завершеності такої адаптації. Саме правова складова адаптації в цьому підході відіграє ключову роль, забезпечуючи вимір ефективності адаптації. Інституційна складова, хоч і не заперечується,

проте вона є загальною як для реалізації норм національного права, так і права ЄС. Зокрема на цьому акцентують свою увагу такі вчені як О. Кузьменко, В. Муравйов та ін. [8; 9], звертаючи увагу на важливість не лише законодавчих змін, а й контролю за їх застосуванням, підготовки кадрів, правової культури тощо.

4. Ще одним підходом до розуміння адаптації законодавства України є *комбінований (системний) підхід*, який поєднує нормативний, інституційний й функціональний підходи та розглядає адаптацію як комплексний процес, що охоплює законодавчі зміни, реформу інституцій і, саме головне – зміну правосвідомості. Основна ідея, яка закладена в цей науковий підхід, на нашу думку, дозволить досягти повноцінної інтеграції в європейський правовий простір на рівні громадянського суспільства. Таким чином правова та інституційна складові адаптації є важливими і невід’ємними цього процесу, забезпечуючи як формальну зміну законодавства, його подальшу реалізацію, так і трансформаційні зміни в свідомості й правовій культурі соціуму. Представники такого наукового підходу (Т. Коломоець, С. Гришак, О. Щербанюк) [10; 11] наполягають на посиленні саме міждисциплінарного та цілісного розуміння феномену адаптації.

Сучасна доктрина адаптаційної діяльності в сфері права включає декілька можливих рівнів зближення законодавства України із законодавством ЄС. Так, на переконання К.М. Гуртової такими рівнями може бути: а) так звана «мінімальна адаптація», що не пов’язана з перспективою набуття членства держави в ЄС та охоплює вагомий для налагодження економічного співробітництва окремі пріоритетні сфери (насамперед комерційне право, права людини, реформу системи правосуддя); б) «помірна адаптація», що здійснюється в контексті реалізації системних економічних та соціально-політичних реформ, які пов’язані зі створенням зони вільної торгівлі з ЄС, що забезпечує дію таких базових європейських свобод, як рух осіб, капіталу, товарів та послуг; в) «максимальна адаптація», що має більш системний характер, тому що вона спричинена перспективою членства в ЄС [3, с. 80].

Вважаємо, що адаптація законодавства України до права ЄС займає ключове і стратегічне місце в сучасному механізмі правотворення України, оскільки вона: по-перше, визначає вектор, зміст і пріоритети правотворчого процесу; по-друге, є однією з провідних форм правотворчої діяльності, спрямованої на зближення національного законодавства з *acquis* ЄС; по-третє, не обмежується копіюванням норм ЄС, а вимагає інтерпретації, адаптації до національного контексту, врахування правової традиції України; по-четверте, впливає як на зміст нормативно-правових актів, так і на методологію їх розробки (використання нормотворчих практик ЄС, оцінка впливу, консультації з громадськістю тощо). Проте зазначені характеристики адаптації законодавства України до права ЄС мають загальний характер, не акцентуючи увагу на правовій та інституційній складовій такої адаптації. Вважаємо за доцільне на цьому зупинитись окремо і більш детально.

Так, інституційна характеристика адаптації законодавства України до права ЄС виявляється, насамперед, у системі органів, процедур, повноважень і взаємодії між суб’єктами, які забезпечують розробку, прийняття, моніторинг і реалізацію законодавчих актів, узгоджених із правом ЄС. Основні елементи інституційної характеристики адаптації законодавства України до права ЄС є наступні:

1) система органів, відповідальних за адаптацію, а саме: Верховна Рада України, яка уповноважена приймати закони, що адаптують національне законодавство до *acquis* ЄС; Комітет Верховної Ради з питань інтеграції України до ЄС, котрий в силу своїх повноважень надає висновки щодо відповідності законопроектів праву ЄС; аналізує відповідність актів *acquis communautaire*; вза-

ємодіє з представниками Євросоюзу, надає експертні висновки. Крім того, до системи таких інституцій варто віднести і Кабінет Міністрів України, який координує діяльність усіх органів виконавчої влади в частині адаптації, затверджує плани адаптації законодавства (середньотривалі та довгострокові). Окремо варто відзначити важливу роль в адаптації законодавства України до права ЄС вітчизняних міністерств, які готують законопроекти та проводять їх правову експертизу на відповідність праву ЄС. Важливе значення в системі інституцій відіграє Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції, який працює в структурі Секретаріату Кабінету та здійснює моніторинг стану адаптації, координує діяльність міністерств, забезпечує взаємодію між виконавчою владою України та європейськими інституціями. Профільною інституцією, створеною в Україні, що є відповідальною за загальнополітичну координацію євроінтеграційної політики є Офіс Віцепрем’єр-міністра з питань європейської інтеграції, що також здійснює представництво України в міжурядових контактах з ЄС;

2) механізми взаємодії між суб’єктами, що створюються у формі окремих інформаційних баз (наприклад, єдиної електронної бази законопроектів, пов’язаних з адаптацією); взаємодії на основі Регламенту Верховної Ради України, урядових постанов та планів дій щодо імплементації Угоди про асоціацію; утворення та функціонування спільних міжвідомчих груп за відповідними напрямками адаптації (наприклад, з енергетики, екології тощо); співпраці з представництвом ЄС в Україні, отримання технічної допомоги тощо;

3) процедурна база адаптації, що включає в себе комплекс процедурних заходів щодо широкого кола експертиз правових актів на відповідність *acquis* ЄС; погодження в міжвідомчих групах; прийняття актів з урахуванням правових актів ЄС (регламентів, директив); дорожніх карт адаптації (Sectoral Plans); висновків Головного науково-експертного управління парламенту;

4) участь в адаптації широкого кола партнерських та міжнародних інституцій, що створені на рівні суб’єктів публічної влади ЄС, котрі надають технічну підтримку; консультації; оцінки ефективності адаптації; а також вітчизняних громадських організацій, аналітичних центрів, котрі здійснюють моніторинг, проводять альтернативні експертизи тощо.

У свою чергу правова складова забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС має не менш важливе значення ніж інституційна та закріплює підстави, порядок та правові наслідки такої адаптації. Вперше правовий фундамент адаптації законодавства був закладений у 1994 році шляхом підписання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [1]. Варто відзначити, що закріплена в Угоді «зацікавленість в узгодженні законодавств» реалізовувалась епізодично та не мала системного, послідовного, і саме головне – взаємного характеру. Переважно така зацікавленість виявлялась в роботі комісій, контактних та експертних груп, які напрацьовували шляхи узгодження законодавства України з правом ЄС та аналізували питання відповідності положень законодавства України зобов’язанням, які були взяті Україною відповідно до міжнародних і міждержавних договорів. Зобов’язання України в частині адаптації законодавства України до права ЄС знаходять своє безпосереднє закріплення в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 року [2]. Відповідно до положень Угоди про асоціацію Україна, було задекларовано: а) бажання України просувати процес реформ та адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації; б) визнання Україною того,

що формування поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі пов'язане з процесом широкомасштабної адаптації законодавства, що в свою чергу буде сприяти подальшій економічній інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, як це передбачено Угодою; в) відданість України політиці посилення енергетичної безпеки, сприяння розвитку належної інфраструктури та посилення ринкової інтеграції та регуляторної адаптації до ключових елементів *acquis* ЄС, сприяння енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, а також намагання досягти високого рівня ядерної безпеки тощо.

Залежність адаптації законодавства України до права ЄС від широкого кола факторів доводиться останніми політичними та воєнними подіями в Україні. Повномасштабна агресія РФ, що розпочалась в лютому 2022 року істотно вплинула на прискорення процесу вступу України в ЄС, а отже і адаптації законодавства України до права ЄС, наслідком чого стало отримання Україною на правовому рівні статусу кандидата на членство в ЄС. 28 лютого 2022 року Україна в офіційному порядку надіслала до ЄС заявку на членство, яка була розглянута та підтримана і вже 17 червня 2022 року Єврокомісія рекомендувала надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС, а 23 червня 2022 року Європейська рада шляхом голосування надала Україні статус кандидата. Таким чином Україна з 23 червня 2022 року офіційно ініціювала переговори з ЄС та державами-членами ЄС про набуття повноцінного статусу члена ЄС. Процедурно, Європейська Рада лише 14 грудня 2023 року ухвалила рішення про початок переговорів з Україною щодо її вступу Європейського Союзу

і 25 червня 2024 офіційно було оголошено зі сторони ЄС про початок переговорів.

Висновки. Правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх поєднання формує єдиний цілісний механізм адаптації, де правова складова – це “що” слід адаптувати, а інституційна – “як” це здійснити. Правова складова адаптації включає в себе: а) норми права ЄС, які Україна зобов'язана імплементувати (директиви, регламенти тощо); б) національні правові акти, які змінюються/створюються відповідно до *acquis* ЄС; в) методи адаптації (гармонізація, уніфікація, транспозиція); г) правові принципи, які імплементуються в законодавство України (верховенство права, пропорційність, недискримінація тощо).

У свою чергу інституційна складова за своєю сутністю являє собою інструментальну базу адаптації та включає в себе: а) коло суб'єктів, які ініціюють, розробляють, ухвалюють і контролюють адаптацію (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, профільні міністерства та ін.); б) процедури ухвалення рішень та здійснення міжвідомчої координації; в) механізми моніторингу та оцінки відповідності законодавства праву ЄС; г) кадри, експертну підтримку, адміністративні ресурси.

Правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС органічно пов'язані між собою. При чому цей взаємозв'язок визначає, які норми права ЄС слід імплементувати; хто і як ці норми адаптує; інституційні механізми безпосередньо забезпечують втілення правові норми в конкретні акти; передбачають підготовку та аналіз законопроектів, забезпечують їх експертизу, обговорення, узгодження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?find=1&text=%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86#w1_1
3. Гуртова К.М. Теорія і практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Київський часопис права*. 2023. № 4. С. 162 – 168.
4. Яковук І.В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми теорії і практики / Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі; Нац. акад. прав. наук України; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Х.: Оберіг, 2012. Розд. 1. С. 5–47. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2191>
5. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. Львів, 2004. 256 с.
6. Катеринчук І. П. Організаційно-правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в правоохоронній сфері : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 218 с.
7. Костюченко Я.М. Правове регулювання співробітництва України і Європейського Союзу : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ., 2010. 232 с.
8. Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Наукова монографія. За редакцією О.В. Кузьменко (Спеціальне редагування: О.В. Кузьменко, В.Г. Чорна). Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2019. 678 с.
9. Муравйов В. І. Питання імплементації права ЄС у внутрішньому правопорядку України. Ідея порівняльного міжнародного права : *pro et contra* : Збірник наукових праць на честь іноземного члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна ; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Київ ; Львів : Ліґа-прес, 2015. С. 427–443.
10. Коломоець Т.О., Гришак С.В. Адаптація інформаційного законодавства України до вимог ЄС як складова сучасного вітчизняного правотворчого процесу: монографія. Дніпр-к : НГУ, 2013. 164 с.
11. Щербанюк О. Адаптація конституційного законодавства України до права Європейського Союзу. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи* : збірник матеріалів учасників Шостої міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 25 листопада 2022 р.). Львів : Каменярь, 2023. С. 25-28.